

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. Z.M.BÜNYADOV ADINA ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SƏTTƏR ƏLİ QIZI DURMAZ

**ÇAKƏRİ SİNANIN "YUSİF VƏ ZÜLEYXA" MƏSNƏVİSİNİN
FİLOLOJİ-TEKSTOLOJİ TƏDQIQI**

5717.01 - Türk xalqları ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Qafqaz Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri
doktoru, professor

**Ömer Əbdülqədir
oğlu Oxumuş**

Rəsmi opponətlər: Filologiya elmləri
doktoru, professor

Elman Quliyev

Filologiya elmləri
doktoru, professor

Əsgər Rəsulov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli Əlyazmaların Tədqiqi” şöbəsi

Müdafiə “_03_” _04_ 2013-ci il saat “_” da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov Adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdindəki F.D.01151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti 31, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, 7-ci mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _ 2013-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi:
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru:

Z.Ə. ŞİXƏLİBƏYLİ

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. Türk ədəbiyyatı XV əsrdə istər forma, istərsə də məzmun baxımından yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. İlk dəyərli nümunələri XIV əsrdə qələmə alınan məsnəvi janrı bu əsrdə daha da inkişaf etdirilmiş; bu janrdə bir tərəfdən dini-əxlaqi və didaktik əsərlər yazılmışsa da, digər tərəfdən yetkin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik klassik məhəbbət hekayələri meydana çıxmışdır. Bu məhəbbət hekayələrinin ən geniş yayılanı Yusif-Züleyxa qissələridir.

15-ci yüzilliyin məsnəvi janrında yazılmış ədəbi abidələrindən biri Sultan II Bəyazid dövrü şairlərindən olan Çakəri Sinan Bəyin dil və üslubunun sadəliyi, forma və məzmun zənginliyi ilə seçilən "Yusif və Züleyxa" əsəridir. Bu dissertasiyada türk ədəbiyyatı tarixində indiyədək sadəcə adı çəkilmiş və üzərində heç bir elmi araşdırma aparılmamış sözügedən məsnəvinin tekstoloji-filoloji tədqiqi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da ilk növbədə tədqiqatın aktuallığını təmin etməkdədir.

Müasir dövrümüzdə klassik irsə maraq get-gedə artmaqda, türk xalqlarının milli-mənəvi və ədəbi xəzinələri elmi tədqiqat mövzularına çevrilməkdədir. Dövrümüzdə orta əsr əlyazmalarının araşdırılıb ortaya çıxarılması bir çox klassiklərimizin ədəbi irsinin ətraflı şəkildə öyrənilməsi işində mühüm bir mənbəyə çevrilir. Bu mənada XV əsrin II yarısında yaşamış Çakəri Sinan Bəyin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin tədqiq edilməsi də onun ədəbi irsinin dərinədən öyrənilməsi baxımından faydalıdır. Bununla yanaşı, adıçəkilən məsnəvinin araşdırılması Çakərinin Qazi Zərir, Suli Fəqih, Həmdullah Həmdi və Kamal Paşazadə kimi Orta əsrlərdə yaşamış digər "Yusif və Züleyxa" müəllifləri arasındakı yerinin təsbit edilməsində də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bilindi ki, Azərbaycanla Türkiyə arasında mədəni-ədəbi əlaqələrin qədim tarixi vardır. Klassik ədəbiyyat nümunələri də tarix boyu bu ədəbi bağları dirçəldib gücləndirən və zənginləşdirən xüsusi bir rola malik olmuşdur. Buna görə Çakərinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin tədqiqi Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatı arasındakı Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bühranəddin və Qazi Zərir kimi şəxsiyyətlərlə yaranan və inkişaf edən, Füzuli ilə bu inkişafın zirvəsinə çatan ədəbi əlaqələrdə məxsusi bir dəyərə sahibdir.

Mövzunun aktuallığını qiymətləndirərkən bir məsələ də nəzərə alınmalıdır. Bilindi ki, ədəbi dilimizin təşəkkül və sonrakı inkişaf dövrü kimi səciyyələndirilən XIV-XV əsrlərə aid mənbələri məhz ədəbi dilimizin ədəbi-bədii xüsusiyyətlərini mühafizə edən, günümüzə çatdıran

demək olar ki, əsas qaynaqlar olaraq dəyərləndiririk. Çakərinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi üzərində apardığımız tədqiqat işinin nəticəsində əsərin qədim Anadolu və Azərbaycan türkcəsinin ortaq dil xüsusiyyətlərini, habelə bununla bağlı bütün imkan və gerçəklikləri əks etdirməsi ortaya çıxarılmışdır. Bu baxımdan araşdırmamız həmin dövrün ədəbi dilinin öyrənilməsi və türk xalqları ədəbiyyatlarının müqayisəli şəkildə dəyərləndirilməsində mühüm rol oynamaqdadır.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın başlıca obyektini XV əsr şairi Çakərinin yaşadığı ədəbi mühit, həyatı, yaradıcılığı, dini-əxlaqi və ədəbi mənbələrdə Yusif qissəsi, xüsusilə "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin tekstoloji-filoloji tədqiqi təşkil edir. İşin əsas predmeti Çakərinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin əlyazmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Çakəri Sinanın "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin əlimizdə mövcud olan yeganə nüsxəsi üzərində tekstoloji-filoloji tədqiqatın aparılması və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin aşkarlanıb öyrənilməsidir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Çakəri Sinanın yaşadığı ədəbi mühitlə bağlı Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığındakı məlumatları sistemləşdirmək;
- Başda təzkirələr olmaqla, mövzu ilə əlaqədar mənbələrdən çıxış edərək Çakərinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermək;
- Şairin ədəbi şəxsiyyəti, yaradıcılığının başlıca ideya istiqamətləri və bədii xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- Mövzu ilə əlaqədar dini-əxlaqi mənbələri geniş şəkildə araşdıraraq xülasələrini vermək, "Tövrat" və "Qur'ani-Kərim"də yer alan qissələri müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətlərini ortaya çıxarmaq;
- "Yusif və Züleyxa" poemalarının Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini işıqlandıraraq hər iki ədəbiyyatda qələmə alınmış məsnəviləri qeyd etmək və hər biri haqqında qısa məlumat verərək müqayisələr aparmaq;
- Çakərinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin mövcud olan yeganə nüsxəsini mətnşünaslıq baxımından tədqiq etmək;
- Məsnəvinin forma və məzmun baxımından dəyərləndirmək;
- Məsnəvinin dil-üslub xüsusiyyətlərini və əsərdə işlədilən bədii təsvir vasitələrini beytlərdən misallar gətirərək izah etmək.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiya işi müqayisəli və nəzəri yanaşma üsulu çərçivəsində hazırlanmışdır. Əvvəlcə Çakəri Sinanın

yaşadığı ədəbi mühit, həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatlar toplanaraq təhqid və təhlil çərçivəsində nəzərə çatdırılmışdır. Sonra Yusif qissəsinin mənəvi-əxlaqi mənbələrdəki yeri araşdırılmış və müqayisəli surətdə təqdim olunmuşdur. Daha sonra Azərbaycan və türk ədəbiyyatında “Yusif və Züleyxa” poeması nümunələri təsbit edilərək hər biri haqqında qısa məlumat verilmiş və başlıca əsərlər müqayisə edilmişdir. Sonda Çakərinin yeganə nüsxədən ibarət əlyazması tekstoloji-filoloji cəhətdən tədqiq edilmişdir. Bu işlər üçün elmi-müqayisəli təhlil metodu əsas götürülmüşdür. Yeri gəldikcə “Yusif və Züleyxa” mövzusu ilə bağlı klassik Türkiyə və Azərbaycan ədəbi nümunələrindən, habelə klassik ədəbiyyata aid tədqiqatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XV əsrin ədəbi nümunələrindən olan Çakəri Sinanın “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin ilk dəfə bu araşdırmada tərəfimizdən işıqlandırılması və əsərin yeganə nüsxəsinin mətnşünaslıq baxımından tədqiqata cəlb edilməsi elmi yenilik sayılmalıdır. Həmçinin, üzərində tədqiqat işi apardığımız əsərdən çıxış edərək Çakəri Sinanın yaşadığı ədəbi mühit tam şəkildə dəyərləndirilmiş, bu mühitin onun ədəbi şəxsiyyət kimi formalaşmasındakı rolu ortaya çıxarılmış və Çakəri Sinan elm aləminə bir məsnəvi şairi kimi təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın başlıca elmi yeniliklərindən biri “Yusif və Züleyxa” məsnəvinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təsbit edilməsidir. Əsərin qədim Anadolu və Azərbaycan türkcəsinin zəngin ləksik tərkibini və qrammatik xüsusiyyətlərini ifadə etməsi dil faktları ilə - beytlərdən misallar gətirilməklə nəzərə çatdırılmış və bu araşdırma vasitəsilə bu iki dilin həmin dövrdəki eyniliyi sübuta yetirilmişdir.

Türkiyə və Azərbaycanın ədəbiyyat tarixlərini öyrənmək baxımından da əlyazma əsərlərinin elmi cəhətdən araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmamızda Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında qələmə alınmış “Yusif və Züleyxa” məsnəviləri sistemli və müqayisəli şəkildə izah edilmişdir. Bunu da tədqiqatımızın elmi yeniliklərinə əlavə kimi qeyd etmək olar.

Mövzunun tədqiqat tarixi. Üzərində tədqiqat işi apardığımız “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin müəllifi, XV əsr şairi Çakəri Sinanın adının keçdiyi bir sıra elmi və ədəbi mənbələr mövcuddur. Onlar arasında ən vacib və ilk əsərlər Səhi Bəyin “Həşt behişt” adlı təzkirəsi ilə “Lətifə təzkirəsi”dir. Bunlarla yanaşı, Əli “Kunhul-əxbar”ının təzkirə hissəsində, Məhməd Təvfiqin “Qafileyi-şüəra”sında, Sadəddin Nüzhet Ərqunun “Türk şairləri” adlı əsərində Çakəri Sinan Bəyin adı çəkilir.

Dissertasiyamızın əsas mövzusu olan Çakərinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi ilə bağlı indiyədək heç bir araşdırma aparılmamış, təkcə onun “Divan”ı haqqında Xədicə Aynur tərəfindən “XV əsr şairi Çakəri və “Divan”ı” adlı əsər nəşr edilmişdir (1999). Biz də çalışmamızda lazımı yerlərdə “Divan”dan seçdiyimiz beytlərdə bu nəşrə istinad etmişik.

Çakəri ilə bağlı növbəti çalışma 2007-ci ildə Sakarya Universiteti Sosial Elmlər şöbəsində Şükran Aslanın Çakəri “Divan”ının dil xüsusiyyətlərinə aid hazırladığı magistr işidir. Bu çalışmalardan başqa Türkiyədə Çakəriyə aid hər hansı bir elmi iş aparılmamışdır. Azərbaycanda da bu əsər haqqında türk ədəbiyyatına aid mənbələrə istinadən verilən ötəri məlumatdan başqa heç bir araşdırmaya rast gəlmirik.

“Yusif və Züleyxa” poemalarının tədqiqat tarixinə gəlincə, bu mövzu istər Azərbaycan, istərsə də türk ədəbiyyatında müxtəlif tədqiqatlara cəlb olunmuş, kitab, dissertasiya və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Bu mövzuda ilk çalışma Şeyyad Həməzinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin Dəhri Dilçin tərəfindən 1946-cı ildə İstanbulda çap edilən kitabı, ardınca Xəlidə Dolunun İstanbul Universitetinin Türkologiya şöbəsində “Mənşəyindən bu yana Yusif hekayəsi və türk ədəbiyyatındakı versiyaları” (1953) adlı elmi işi vardır.

Abbasəli Quliyevin “Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” poeması” adlı kitabı Bakıda 1969-cu ildə Azərbaycan SSR EA nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür.

Məhməd Çavuşoğlunun “Yəhya Bəy və “Yusif və Züleyxa” təhqidi nəşri” 1979-cu ildə İstanbul Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsi yayınlarında; Bakıda Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi 1991-ci ildə (Zəminə Hacıyeva); Naci Onurun “Həmdullah Həmdi “Yusif və Züleyxa” adlı əsəri 1991-ci ildə Ankarada nəşr edilmişdir.

Zəhra Öztürk də 1993-cü ildə sözügedən əsər haqqında Harvard Universitetinin Yaxın Şərq Dilləri və Mədəniyyətləri bölümündə nəşr edilmiş bir çalışma hazırlamış, ardınca Leyla Qarahanın “Ərzurumlu Zərir, Qisseyi-Yusif” adlı çalışması 1994-cü ildə Ankarada Türk Dil Qurumu yayınlarında nəşr etdirmişdir.

Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” əsərinin Əli Nihad Tərlan tərəfindən edilən tərcüməsi 2003-cü ildə Harvard Universiteti Yaxın Şərq Dilləri və Mədəniyyətləri bölümündə yayınlanmışdır. Bir il sonra 2004-cü ildə Mustafa Dəmirəl Kamal Paşazadənin “Yusif və Züleyxa” əsərini Harvard Universiteti Yaxın Şərq Dilləri və Mədəniyyətləri bölümündə çapa hazırlamışdır.

Xətayi Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin elmi-tənqidi mətn və transfoneliterasiyasını T. Əkbərov, Z. Hacıyeva və İ. İsmayilov 2004-cü ildə; 2005-ci ildə Elməddin Əlibəyzadə, Əbulfəz Hüseyni Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərini; 2006-cı ildə Qəhrəmanov Cahangir və Xəlilov Şaməddin isə Bakıda “Mustafa Zərir “Yusif və Züleyxa” əsərini; Osman Yıldız Akçağ Yayınlarında “Şeyyad Həməzə “Yusif və Züleyxa” adlı kitabını nəşr etdirmişdir (2008)

Məlikə Gökcan Türkdöğənin “Klassik türk ədəbiyyatında “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərinin müqayisəli araşdırması” adlı əsəri Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Yayınlarında 2011-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində Çakəri Sinanın “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin əldə olan yeganə əlyazma nüsxəsi əsas mənbə kimi götürülmüşdür. Bundan başqa, Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövcud mənbələrdən və elmi-nəzəri ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. 15-ci əsr ədəbi və bədii dil abidəsi olaraq “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin tekstoloji tədqiqi, bədii-üslub və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin təsnifi və təhlili bir sıra nəzəri məsələlərin də həllində mühüm rol oynayır. Təqdim edilən tədqiqat işi orta əsr türk və Azərbaycan dili, habelə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi üçün böyük imkanlar açır. Dissertasiya Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik fikir və mülahizələrlə zəngin olduğundan, tədqiqatın nəticələri ilk növbədə ali məktəb müəllimləri və tələbələri, mətnşünaslıq və filologiya ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər; ədəbiyyat tarixi ilə bağlı tədris olunan xüsusi kurslarda, əlyazmaların tekstoloji-filoloji araşdırılması işində, Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid dərslər və dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında, ixtisas kursu və xüsusi seminarlarda istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z. M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi Əlaqələndirmə Şurasında təsdiq olunmuşdur.

Tədqiqat işinin nəticələrinə dair aşağıda qeyd edilən 5-i ölkə daxilində, 3-ü xarici ölkələrdə olmaqla 8 konfransda məruzə və müzakirəyə təqdim edilmiş, 1-i xarici ölkədə olmaqla 7 beynəlxalq səviyyəli elmi jurnalda məqalə çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, predmetin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, mövzunun işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, metodoloji əsası, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və işin ayrı – ayrı fəsillərində qarşıya qoyulan digər məsələlər müxtəlif aspektlərdən açıqlanır.

Tədqiqatın birinci fəslə “**Çakəri Sinanın yaşadığı ədəbi mühit, həyatı və yaradıcılığı**” adlanır və üç yarım fəslə bölünür. Birinci yarım fəsildə “**Çakəri Sinanın yaşadığı ədəbi mühit**” haqqında məlumat verilir.

Türk ədəbiyyatının tarixi inkişafında XV yüzillik türk divan şeirinin quruluş mərhələsini tamamlayaraq milli xüsusiyyətlərin artıq üstünlük təşkil etdiyi klassik ədəbiyyat olmağa başladığı dövrdür. Bu dövr ədəbiyyatında istər forma, istərsə də məzmun baxımından ciddi inkişaf müşahidə olunur. İlk olaraq məhəbbət və əyləncə xarakterli, habelə təbiət gözəllikləri və ictimai hadisələrlə bağlı yazılmış şeirlərlə formalaşan klassik türk şeirində indi artıq qəzəl, qəsidə, mürəbbə, mükəmməs, tərkibbənd, tərcibənd və s. janrlarda bir çox əsər qələmə alınır. Digər tərəfdən həmin əsr dini-əxlaqi ədəbiyyatın da böyük sürətlə inkişaf etdiyi dövr olmuşdur. Hələ XIV əsrdə bir çox qiymətli nümunələri olan məsnəvi janrı da bu çağda inkişafını daha da sürətləndirmişdir. Bu janrda bir tərəfdən məsnəvi- əxlaqi və didaktik əsərlər yazılmış, digər tərəfdən həmin janrdakı klassik məhəbbət hekayələrində də üstün sənətkarlıq xüsusiyyətləri olan əsərlər meydana çıxmışdır. İstər nəzirə məcmuələrində, istərsə də təzkirələrdə XV əsrdə yaşadıkları bildirilən və əsərlərindən nümunələr verilməklə bir çox şair və yazıçının adı keçməkdədir. Dövrün öndə gedən şairləri arasında Əhməd Dai, Şeyxi, Əhməd Paşa, Necati Bəy, Avni, Ədli, Cem Sultan, Şahzadə Qorqud, Ədni, Camali, Nizami, Məlihi, Məsihi, Süleyman Çələbi və s. şairin adını çəkmək olar.

XIV və XV əsr şairlərinin, xüsusilə türk dilindən, türk dilindəki sözlərdən şeir dilində istifadə etmələri, bu sözlərlə yaratdıqları məcazlar, söz oyunları, cinas və alleqorik baxımından tədqiq etmək, həm bu gün yoxsullaşan dilimizi bərpa etmək, həm də türk dilindəki kəlmələrin bir vaxtlar şeirdə qazandıqları zəngin mənaları və şeiriyyəti dəyərləndirmək baxımından vacibdir.¹

XV əsrdə türk dili böyük bir imperatorluq olan və hakim olduğu sivil ölkələri idarə etmə iddiasında və iqtidarında olan böyük bir dövlətin və

¹ Kabaklı A. Türk Edebiyatı, C. II, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 541.

millətin ortaq islam mədəniyyətində xüsusi yerini almasını təmin edəcək bir söz zənginliyi və ifadə üstünlüyünə malik olmuşdur. Bu əsrdə Osmanlı türkcəsindəki ədəbiyyatın inkişafının təşviqedicisi səbəblərindən biri də məhz hökmdar ailəsinin şair padşah və şair şahzadələr yetişdirmiş olmasıdır. Yüksək səviyyəli şeirlər söyləyəcək qədər dil və ədəbiyyata hakim olan hökmdarlar ölkələrindəki elm və sənət adamlarının qiymətini bilməmişlər. Hökmdarların elm və sənətə bu dərəcə hakim olmaları ölkələrindəki elm və sənət adamlarının səviyyəsini qaldırmışdır.²

Fateh Sultan Məhməddən sonra taxta keçən və Ədli təxəllüsü ilə şeirlər yazan oğlu II Bəyazid Sultan Fateh kimi sərbəst fikirli olmaqla yanaşı, oxumağa, öyrənməyə və habelə şeirə marağı olan bir hökmdar olmuş, atasının dövründən başlayan elm və ədəbiyyata olan ciddi meylini öz hakimiyyəti dövründə də davam etdirmişdir.

Fateh Sultan Məhmədin hakimiyyətinin son illəri və II Bəyazidin hakimiyyətinin ilk illərində (1481-1512) türk dili mədəniyyət dili olaraq inkişaf etməkdə idi. II Bəyazidin hakimiyyəti illərində Anadolu və Rumeli şairlər mənbəyinə, paytaxt İstanbul isə Şərqi mədəniyyət və elm mərkəzinə çevrilmişdir.³

II Bəyazid 1454 ilə 1481 tarixləri arasındakı 27 illik müddətdə, XVI əsrin ilk yarısına qədər xüsusi bir şahzadə sancağı kimi diqqət çəkmiş Amasiyada türk mədəniyyəti və ədəbiyyatına dərin təsir edən ədəbi şərait meydana gətirmişdir.

XV əsrdə Amasiyada yetişən şair sayı XIV əsr ilə müqayisə edilməyəcək qədər çoxdur. Xüsusilə II Bəyazid dövründə Amasiya bir çox dövlət, elm və din xadimlərinin, şair və sənətkarların yetişdiyi kiçik İstanbul mahiyyətində idi. Belə ki, Amasiya Osmanlı şahzadələrinin ilk təhsillərini aldıkları, idarəçilik və əsgərliklə bağlı təcrübə qazandıqları bir şahzadə sancağı idi. Şübhəsiz, Amasiyanın bu ehtişamındakı ən böyük rolu II Bəyazid oynamışdır. Bu baxımdan Amasiyanın mədəni zənginliyini vurğulamaq üçün işlədilən “Amasiyanın harasındasa bir at eşəlsə, dırnağı bir mədəniyyətə toxunar” deyimini II Bəyazidin şairlərə, sənətkarlara, elm xadimlərinə və üləmalara diqqətinin nəticəsi olaraq da qəbul etmək olar. Çünki XV əsrin ikinci yarısı ilə XVI əsrin birinci yarısında yaşamış hansı şair, sənətkar, elm və din xadiminin həyatı araşdırılsa, mənbələrdə mütləq II Bəyazidin adına rast gəlmək mümkündür. Belə ki, araşdırılan şəxs ya

bilavasitə II Bəyazidin himayəsində olmuş, ya onun qurduğu bir təhsil və ya xeyriyyə qurumunda işləmiş, ya da onun sayəsində rəsmi bir vəzifədə çalışmışdır.⁴

Beləliklə, II Bəyazidin hökmdarlığı dövrü rifah, əmin-amanlıq və sabitliyin hakim olduğu, xüsusilə də əcdadlarının vaxtında fəth olunan torpaqların türk-islam mədəniyyəti ilə yoğrulduğu bir dönmə olmuşdur. II Bəyazidin elmi və ədəbi fəaliyyətləri Anadolunun mühüm şəhərlərində sancaqbəyi vəzifəsində olan oğulları tərəfindən davam etdirilmişdir.

“**Çakəri Sinanın həyatı**” adlı ikinci yarımfəsildə XVI əsr təzkirə müəllifləri Səhi Bəylə Lətifinin verdiyi və onlara istinadən yazılan mənbələrdəki məlumatlar əsas götürülməklə şairin öz irsinə söykənirlərək şəxsiyyəti müəyyənləşdirilir.

Çakəri Sinan XV əsrin ikinci yarısında Sultan II Bəyazidin himayəsində yaşamış şairlərdən biridir. Şairdən danışan mənbələrin başında Səhi Bəyin “Həşt behişt”i, “Lətfi təzkirəsi”, Əlinin “Kunhul-əxbar”ı, Məhməd Təvfiqin “Qafileyi-şüəra”sı və Sadəddin Nüzhet Ərqunun “Türk şairləri” adlı əsəri gəlməkdədir. Əsl adı “Həşt behişt”də Sinan Beg, “Qafileyi-şüəra”da Çakər, “Türk şairləri”ndə isə Çakəri (Sinan bəy) kimi qeyd olunur. Təzkirələrdə şairin “devşirmə”⁵ olduğu yazılır.

“Lətfi təzkirəsi”ndə yer alan “Qul cinsindən olması münasibətilə Çakəri təxəllüsünü seçərdi” ifadəsindən də başa düşüldüyü kimi “Çakəri” təxəllüsündən devşirmə olduğu üçün istifadə etmişdir.⁶

Bundan başqa M. Z. Pakalının da “Osmanlı tarix deyimləri və terminləri lüğəti”nin I cildində qeyd olunduğu kimi, şahzadələrə xüsusi xidmət edənlərə bəy titulu verilirdi.⁷ Çakəriyə də bəy titulinin verilməsi göstərir ki, o, Sultan II Bəyazidə yaxın olmuşdur.

Səhi Bəy Çakərinin İstanbul bayraqdarı olduğunu, Lətfi isə II Bəyazidin ələmdarı olduğunu yazmışdır. Bayraqdar olaraq haralarda olması haqqında dəqiq məlumatımız yoxdur. Bir qəzəbindən əldə edilən məlumata görə Ədirnə şəhərinə getdiyi ehtimal edilir:

⁴ Bayram Yavuz. Amasya'ya Vâli Osmanlı'ya Pâdişâh Bir Sâir ADLİ Sultan İkinci Bayezid Hân-ı Velî, Hayatı, Şahsiyeti, Şairliği, Divânının Tenkitli Metni, Amasya Valiliği, Amasya, 2008, s. 19-20.

⁵ Osmanlı Dövlətində müxtəlif işlərdə işlədilmək üçün bəzi xristian uşaqlarının qanun çərçivəsində toplanması sistemi.

⁶ Lətfi. Tezkire-i Lətfi, Raşit Efendi Kitaplığı, Kayseri, 160, 58b.

⁷ Pakalın M. Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, "Bey" maddesi, c. I, M. E. B., İstanbul, 1983, s.213.

² Banarlı N. S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C. I, İstanbul, M.E.B., 1971, s. 437- 439.

³ Şentürk A. A.; Kartal A. Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004, s.170.

Şi'r-ile devründe bugün Çâkerî
Edrene İstanbul'a gâlib durur

Təzkiyələrdə şair haqqında verilən ən geniş məlumat şairin iflic olduğu üçün saqqalının gənc yaşında ağarması və rənglənməsi ilə bağlı II Bəyazıdlə aralarındakı məhrəm söhbətdən ibarətdir.⁸

Çakərinin həm sarayda yetişməsi, həm də mənbələrdə göstərilən, lakin əlimizə gəlib çatmayan farsca şeirlərinin olması və Zahirəddin Fəryabinin şeirlərinə nəzirələr yazması onun mükəmməl təhsil aldığı söyləməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, istər şeirlərinə nəzirələr yazılması, istər XVI əsrdə və ondan sonra yazılan təzkiyə və digər mənbələrdə adının çəkilib şeirlərinin yer alması Çakərinin öz dövründə rəğbətlə qarşılandığını və tanınmış bir şair olduğunu göstərir.

Şairin ölüm tarixi “Yusif və Züleyxa” məsnəvisini bitirdiyi 1494-1495-ci ildən sonraya təsadüf edir.

“Çakəri Sinanın yaradıcılığı” adlı üçüncü yarımfəslin birinci bəndində şairin əsərləri haqda məlumat verilir, ikinci bəndində isə şairin təsir etdiyi və habelə təsirində qaldığı başlıca şairlər göstərilir.

Çakərinin şeirləri haqqında təzkiyələrdə kifayət qədər məlumata rast gəlinməkdədir. Səhi Bəy Çakərinin mərifət əhli və mərd insan olduğunu, fars və türk dilində şeirlər yazdığını, həmçinin məsnəvilərinin digər şeirlərinə görə daha uğurlu olduğunu və onun “Yusif və Züleyxa” ilə “Leyla və Məcnun” kimi məsnəvilərin müəllifi olduğunu yazır.⁹ Lətif isə Çakərinin “Xəmsə” və “Şahnamə” haqqındakı ətraflı məlumatı olması səbəbilə tərifləyir, fəzilət əhli və söz xiridarı olmasını dilə gətirir.¹⁰

İstanbul Kitabxanası “Türk dilində xəmsələr kataloqu”nın ön sözündə Çakərinin türk dilində ilk xəmsə yazan şair olduğu, yaşadığı tarixinsə dəqiq bilinmədiyi, həm də “Vamiq və Əzra”, “Yusif və Züleyxa”, “Hüsn və Nigar”, “Süheyl və Növbahar”, “Leyla və Məcnun” məsnəvilərinin olduğu göstərilmişdir. Çakərinin “Divan”ını tərtib edən Xədicə Aynur isə İstanbul Kitabxanası “Türk dilində xəmsələr kataloqu”nda Bursalı Cəlilinin xəmsəsi

haqqında verilən məlumatın sıralanma zamanı yol verilən xəyata görə yanlış olaraq Çakəriyə aid hesab edildiyini irəli sürür.¹¹

Lakin “Türk dilində xəmsələr kataloqu” və ona istinad edilən əsərlərdən başqa Çakərinin “Vamiq və Əzra”, “Hüsn və Nigar”, “Süheyl və Növbahar” məsnəvilərini yazdığı haqqında əlimizdə məlumat yoxdur.

Çakəri Sinanın bizə məlum olan iki əsərindən biri “Divan”ıdır. Əldə olan yeganə nüsxə 1999-cu ildə İstanbulda Xədicə Aynur tərəfindən nəşr edilmişdir.

Çakərinin başda Əgridirli Hacı Kamalın (tərtibat – 918/1512), Ədirməli Nəzminin (tərtibat – 930-40/1524-34) və Pərvanə Bəyin (tərtibat – 963/1557-58) məcmuələrində olmaqla cəmi 30 məcmuədə şeirləri yer almaqdadır.

Çakəri Sinanın təzkiyələrdə adı keçən, ancaq nüsxəsi bizə gəlib çatmayan digər əsəri də “Leyla və Məcnun” məsnəvisidir. Səhi Bəyə görə Çakəri “Leyla və Məcnun” məsnəvisi yazmışdır. Habelə bu gün Çakərinin bəzi əsərlərinin izsiz yox olduğu, əlimizə çatmadığı xəbər verilməkdədir. Təzkiyələrdə Zahirəddin Fəryabinin qəsidələrinə yazdığı nəzirələrə və fars dilindəki şeirlərinə dair məlumat verilsə də hal-hazırda mövcud deyildir.

Çakərinin ən mühüm əsərlərindən biri də “Yusif və Züleyxa” məsnəvisidir. Bu əsər dissertasiyamızın mövzusunı təşkil etdiyi üçün ona həm də ayrıca bir fəsil həsr edilmişdir.

Çakəri Sinan əksər şairlərdə olduğu kimi, şeirlərinin dəyərini bir çox böyük şairlə müqayisə etməklə ortaya çıxarmağa çalışır. Bunların arasında Nizami Gəncəvi və Şeyxi kimi şairlərlə yanaşı Zahirəddin Fəryabi, Salman Savəci, Kamal Xöcəndi, Hafiz və Cami kimi məşhur fars şairləri də vardır.

Çakərinin şeir məcmuələri ilə yanaşı mühüm nəzirə məcmuələrində də şeirlərinin olması özündən əvvəl yaşamış və müasiri olmuş bir sıra şairə bənzəmək və onları üstələmək arzusunda olduğunu göstərir. Şairin, hal-hazırda əldə olan məlumata görə 34 şeiri nəzirə olaraq yazılmışdır. Nəzirə yazdığı şairlər arasında Nəsimi, Əhmədi, Şeyxi, Şahidi, Əhməd Paşa, Necati, Əmani, II Bəyazid, Atayi, Şəhri və İşrəti yer alır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Dini və ədəbi mənbələrdə Yusif qissəsi”** adlanır. Bu fəsil, “Tövrat”da və “İncil”də Yusif qissəsi”, “Qur’ani-Kərim”də Yusif qissəsi”, “Azərbaycan və türk ədəbiyyatında “Yusif və Züleyxa” məsnəviləri” adlı üç yarımfəsildən ibarətdir.

⁸ Latifi. Tezkire-i Latifi, Kayseri: Raşit Efendi Kitaphı, 160, 58b; Latifi Tezkiresi. (Haz: Mustafa İsen), Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 149.

⁹ Sehi Beg. Heşt Bihişt: The Tezkire by Sehi Beg, an analysis of the first biographical work on Ottoman poets with a critical edition based on MS. Süleymaniye Library, Ayasofya 3544. (Prepared by Günay Kut), Cambridge, Mass.: Harvard University Printing Office, 1978, s. 141.

¹⁰ Latifi. Tezkire-i Latifi, Raşit Efendi Kitaphı, Kayseri, 160, s. 59a.

¹¹ Aynur H. 15.Yüzyıl Şairi Çâkerî ve Divânı, Scala Yay., İstanbul, 1999, s. 5.

Birinci və ikinci yarımfəsillərdə müqəddəs kitablar nəzərdən keçirilərək Yusif qissəsinin həmin mənbələrdə yeri müqayisəli olaraq incələnilir.

Bilindi ki kimi, Yusif qissəsini dünya ədəbiyyatına təqdim edən ilk mənbə “Tövrat”dır. Beş kitabdan ibarət “Tövrat”ın birinci kitabı olan Təkvinin 418-ci maddəsini ehtiva edən 13/37; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50 bəb bilavasitə bu qissəyə həsr olunmuşdur.¹²

“İncil”də Yusif peyğəmbər və başına gələnələr daha qısa nəql edilmişdir. Qardaşlarının paxıllıq edib Yusifi Misirə satmaları, Allahın onu bütün çətinliklərdən qurtarması, Fironun ona dəstək verərək Misirə vali təyin etməsi, qıtlıq illərində qardaşlarının Misirə gəlmələri və axırda ailəliklə oraya köçmələri, Misirdə vəfat etmələri və s. hadisələr anladılmışdır.¹³

Yusif qissəsi “Qur’ani-Kərim”in ən gözəl qissəsi olub “Əhsənül-qasas” adlandırılmışdır. Yusif qissəsini ehtiva edən surə 111 ayədən ibarət “Yusif” surəsidir. “Qur’an”ın 12-ci surəsi olan bu surənin ilk üç və ya dörd ayəsi Mədinədə, digərləri Məkkədə nazil olmuşdur. Surə, 7-8 ayədən başqa, Yusif peyğəmbərdən bəhs etdiyi üçün bu adı almışdır.¹⁴

“Qur’ani-Kərim” və “Tövrat”da yer alan Yusif qissəsinin əsas epizodlarının müşahidəsi nəticəsində hər iki müqəddəs kitabda süjetin oxşar olduğu görünür. Ancaq Həzrəti Yaqub, Həzrəti Yusif və qardaşları obrazlarında və bunların hadisələrə istiqamət vermə üslubundakı bariz fərqlər hekayədə iki müxtəlif perspektivin olduğunu göstərir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan və türk ədəbiyyatında “Yusif və Züleyxa” məsnəviləri”** adlı üçüncü yarım fəslində məsnəvilərin Azərbaycan-türk ədəbiyyatında yeri şərh olunur və müqayisəli surətdə izlənilməklə nüünələr üzrə elmi təhlillərə cəlb edilir.

Müqəddəs kitablarda verilmiş və bir sıra təfsir kitablarında şərh olunan, bəzi şairlərin əsərlərinin birbaşa mövzusa çevrilən Yusif qissəsi ilə bağlı istər Şərq, istər Qərb ölkələrində bir çox əsərlər meydana gəlmişdir.

İslam ədəbiyyatı çərçivəsində Yusif qissəsinin məsnəvi şəklində ilk dəfə İraqda hicri 385-386-cı illərdə nəzmə çəkildiyini Təqizadə “Gavə”

məcmuəsində təsbit etmişdir. “Bu məsnəvi Firdövsiyə aid edilsə də bəzi alimlər bunda tərəddüd etmişlər. H. Ritter Firdövsinin tərcümeyi-halını yazarkən bu əsərə əsaslanmamağı, ehtiyatlı olmağı tövsiyə edir”.¹⁵

Fars ədəbiyyatının ən məşhur “Yusif və Züleyxa” poeması Caminin əsəridir. Müəllifin böyük əks-səda doğurmuş bu əsəri haqqında A. Quliyev bunları söyləyir: “Yusif və Züleyxa” poeması Caminin “Həft övrəng” adı ilə məşhur olan “Səbə”sının beşinci əsəridir. Şairin şah əsəri sayılan poema həmin külliyyatın ən parlaq, ən qiymətli inciləri toplanmış bir xəzinəsidir. Əsər 4000 beytdən ibarət olub 1483-cü il dekabrın 31-də tamamlanmışdır. Şair poemanı ona son dərəcə böyük ehtiramla yanaşan dövrün hakimi və eyni zamanda istedadlı şairi Sultan Hüseyn Bayqaraya ithaf etmişdir”.¹⁶

Molla Caminin İran klassizminin son nümunələrindən sayılan həmin poeması Həmidən etibarən bu mövzuda qələmə alınmış əsərlərdə, istər hadisələrə yanaşma tərzə və əsas motivlərin işlənməsi, istərsə üslub xüsusiyyətləri baxımından öz təsirini göstərmişdir.

Qur’ani-Kərimdə qissələrin ən gözəli kimi xarakterizə edilən Yusif peyğəmbərin qissəsi hələ İslamiyyətin ilk dövrlərindən bəri məsnəvi-əxlaqi mündəricəsi ilə qəbul edilən, hətta bir eşq macərası olması baxımından da mənzum və mənsur olaraq “Dastani-Yusif”, “Qisseyi-Yusif”, “Yusif və Züleyxa”, “Əhsənül-qasas” kimi müxtəlif adlarla türkdilli ədəbiyyatda hekayə şəklində yazılmağa başlanmışdır. Həzrəti Yusif qissəsi, əsasən, məsnəvi janrında, Qur’ana sadıq qalaraq axıcı bir təhkiyə üslubu ilə qələmə alınmışdır. Ədəbiyyatçılar bu qəbildən olan mətnlərlə gözəl əxlaqi təlqin etməyə, insanların yaşamış hadisələrdən ibrət götürməsinə çalışmışlar.

Klassik türk ədəbiyyatının ilk dövrlərindən etibarən bir çox şair “Yusif və Züleyxa” mövzulu məsnəvilər qələmə almışlar. Ağah Sirri Ləvənd “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərində həmin şairlərin adını belə sıralayır: “Şeyyad Həmzə, Xəliloğlu Əli, Suli Fəqih, Qazi Zərir, Əhmədi, Şeyxoğlu Mustafa, Kırımlı Əbdülməcidi, Dür Big, Həmdullah Həmdi, Xətayi (Şah İsmayıl deyil), Çəkəri Sinan, Behiştə Əhməd Sinan, Kamal Paşaoğlu, Həmidi (əsrini 1516-cı ildə Bəlx şəhərində cığatay dilində yazmışdır), Bursalı Cəlili, Liqai, Nemətullah, Daşlıcalı Yəhya, Xəlifə, Qaramanlı Kami Məhməd, Ziyai Yusif Çələbi, Şikari, Monastırlı Qazi Sinan, Akşəhərli

¹² Kitabi Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2011, s. 37-53; Bab: 37-50.

¹³ Kitabi Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2011, s. 125-126, Bab:7.

¹⁴ Özek A., Karaman H., Turgut Ali, Çağrıçı Mustafa, Dönmez İbrahim Kâfi, Gümüş Sadrettin. Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli; Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 234-247; Bünyadov Ziya, Məmmədəliyev Vəsim. Qur’ani-Kərim məali, Bakı: İpək Yolu Nəşriyyatı, 2007.

¹⁵ Ritter H. İslam Ansiklopedisi, “Firdəvsi Maddesi”, 4. Cilt, M.E.B., İstanbul, 1977, s. 644-645.

¹⁶ Quliyev A. Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” poeması, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1969, s. 83-86.

Qubari Əbdürrəhman, Bursalı Həvai Mustafa, Bağdadlı Zehni Əbdüddəlil, Rüfəti Əbdülhey, Həvai Əbdürrəhman, Köprülüzadə Əsəd Paşa, Əhməd Mürşidi, Molla Həsən, Süleyman Təvfiq bəy, Məhməd İzzət Paşa”.¹⁷

Azərbaycan türkcəsində də “Yusif və Züleyxa” mövzusunda əsər yazan müəllifləri yaşadıkları dövrə görə xronoloji ardıcılıqla sadalamaq mümkündür: XIV əsrdə Mustafa Zərir və Suli Fəqih, XV əsrdə Yusif Azəri, Mustafa ibn Osman, Xətayi Təbrizi və Şəms, XVI əsrdə Zamiri, Ziyai Yusif Çələbi, İbn Kamal və Yusif Xan, XVII əsrdə Nevizadə Ətai və Bağdadlı Zehni, XVIII əsrdə Həsən, XIX əsrdə Yusif Vənnamlı, Mirabbas Mirbağirov, Ağahüseyn Hüseynov və Şəhri Ağayarov, XX əsrdə Məmməd Səid Ordubadi və Əhmədbəy Məlikovdur. Qeyd etmək lazım gəlir ki, mövzunun ən çox XV əsrdə işləndiyi məlum olur.

Yusif qissəsinə istinad edilən “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərinin ilk nümunələrinin qələmə alındığı XIII əsrdən XIX əsrə qədər şairi bəlli olan 40-dan çox əsər təsbit edilmişdir. Bunlardan ən qədimi Əli adında bir şairin yazdığı “Qisseyi-Yusif”dir. Bu sahədəki ikinci əsər Kırımlı Mahmud adlı şair tərəfindən “deşt” dili və ya “kırım” dilində yazılan “Yusif və Züleyxa” hekayəsinin türk dilinə tərcüməsidir. Habelə, Şeyyad Həmzə, Suli Fəqih və Qazi Mustafa Zərir XIV əsrdə “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi qələmə almış müəlliflərdəndirlər.

XV əsrdə sosial-siyasi sabitliyin təmin edilməsi və mədəniyyətin inkişafına şərait yaradılması bu dövr ədəbiyyatına və dolayısı ilə məsnəvilərə də müsbət təsir göstərmişdir. Bu əsrdən etibarən, məsnəvilər istər dil və üslub, istərsə mövzunun işlənməsi baxımından ədəbi hünərin nümayiş etdirildiyi sahə halına gəlmişdir. Bu əsrdə “Yusif və Züleyxa” yazan şairlər Əhmədi, Şeyxoğlu Mustafa, Kırımlı Əbdülməcid, Dur Big, Həmidi, Həmdullah Həmdi, Xətayi, Çakəri, Behiştə Əhməd Sinan, Bekai, Əbdülvəhhab, Nəhifi və Şəmsdir.

XVI əsrə gəldikdə həmin əsrdə də məsnəvi yazmaq ənənəsi davam etmiş, bu dövrdə İran ədəbiyyatının ən mühüm əsərləri tərcümə edilmiş, xüsusən təlif və tərcümə edilən məhəbbət hekayələrinin sayı artmışdır. Həmin dövrdə qələmə alınan bütün məsnəvilərdə sənətkarənə tərz hakimdir. Bu dövrdə yazılan “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərində Molla Cəminin təsiri sezilir. XVI əsrdə “Yusif və Züleyxa” yazan şairlər Kamal Paşazadə, Həmidi, Bursalı Cəlili, Liqai, Nemətullah, Daşlıcalı Yəhya, Qaramanlı

Kami Məhməd, Ziyai Yusif Çələbi, Monastırlı Qazi Sinan, Qubari, Xəlifə, Şikari, Şərif və Monastırlı Cəlaldir.

XVII yüzillikdə klassik şeirdə hakim olan Sekbi-Hindi cərəyanı məsnəvidə də öz təsirini göstərir. Bu dövr məsnəviləri dərin mənalar, zəngin təxəyyül gücü, incə və cazibədar dil və üslub anlayışını əks etdirir. XVI əsrdən sonra “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərində say və keyfiyyət baxımından geriləmə müşahidə edilir. Bu mövzuda həmin dövrə qədər yazılan mənzumələrdə müəyyən inkişaf xətti var idisə də, XVII əsrdə bu mövzu artıq çox işlənmiş və bir şair üçün çətin fəth edilən zirvə halına gəlmişdir. Həmin dövrdə “Yusif və Züleyxa” yazan şairlər Bursalı Həvai Mustafa, Bağdadlı Zehni Əbdüddəlil, Rüfəti Əbdülhey və Nurmuhəmməd Əndəlibdir.

XVII-XVIII əsrlərdə “Yusif və Züleyxa” poeması yazan şairlərdən biri də Azərbaycan şairi Həsəndir. Yeganə nüsxəsi Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunda B-233 kodu altında saxlanılan əsərin mövzusu orta əsrlər Şərqində geniş yayılmış rəvayətlərdən alınmışdır. Poema 19×15 ölçülərində olub başlıqları və 3363 beytdən ibarət mətni qara rəngli mürəkkəblə, oxunuşu o qədər də çətin olmayan hərəkəsiz nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Müəllifinin şəxsiyyəti haqqında orta əsr ədəbiyyatında və təzkirələrdə məlumat verilməmişdir.

XVIII əsrİ türk ədəbiyyatında məsnəvinin durğunluq dövrü hesab etmək olar. Bu dövrə qədər klassik məsnəvi mövzuları təkrar olunurdusa da XVII əsrdən etibarən isə çox işlənən mövzuların yerinə daha orijinal mövzulara üstünlük verilməyə başlayır. Bu dövrdə məhəbbət və macərə mövzulu əsərlərə rəğbət azalmış, sufi-panteist əsərlərin sayında azalma müşahidə edilmişdir. Bunun əvəzində məhəlli xarakter daşıyan, realist əsərlər qələmə alınmışdır. Kəmiyyət baxımdan da olduqca az əsər mövcuddur. XVIII əsrdə “Yusif və Züleyxa” yazan şairlər Həvai Əbdürrəhman, Köprülüzadə Əsəd Paşa, Əhməd Mürşidi və Kərküklü Novruzidir.

XIX əsrdə məsnəvi janrında yazılan hekayələr Tənzimətdən sonra Qərb ədəbiyyatı anlayışının geniş vüsət alması ilə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından geriləmişdir. Dolayısı ilə “Yusif və Züleyxa” mövzusunda yazılan əsərlərin sayı da olduqca azdır. Lakin bu əsrdə Molla Cəminin “Yusif və Züleyxa”sının təsiri qalmaqda idi; belə ki, Məhməd İzzət Paşa əsəri mənzum şəkildə tərcümə etmişdir. Bundan başqa, Rüfətin tərcüməsi “Tərcümeyi-Yusif və Züleyxa” adı ilə dərc edilmişdir. Həmin əsrdə “Yusif və Züleyxa” yazan digər yazıçı da Süleyman Təvfiq bəydir.

¹⁷ Levend A. S. Türk Edebiyatı Tarihi, I c., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s.128-130.

Türk ədəbiyyatında mənsur “Yusif və Züleyxa” hekayələri mənzum şəkildə yazılanlara görə azdır. Mənsur şəkildə yazılan hekayələr müstəqil bir əsər ola bildiyi kimi, müstəqil olmayıb digər əsərlər içində də yer ala bilər. Türk ədəbiyyatında müstəqil yazılan “Yusif və Züleyxa” hekayələri isə adətən tərcümə əsərlərdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Çakəri Sinanın "Yusif Və Züleyxa" məsnəvisinin mətnşünaslıq baxımdan tədqiqi”** adlanır. İki yarımfəsildən ibarət olan bu fəslin ilk yarımfəsli **“Çakəri Sinanın “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin tekstoloji tədqiqi”** adlanır.

Çakərinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin məlum olan yeganə nüsxəsinin Adnan Ötökən Şəhər Xalq Kitabxanasının hal-hazırda Milli Kitabxanadakı əlyazmalar arasında 2611 nömrə ilə mövcud olub dissertasiya işimizin mövzusunı təşkil edir.

900/1494-1495 tarixində Sultan II Bəyazidin oğlu Aləmşaha həsr olunan və əruzun “məfəilün məfəilün fəulun” qəlibi ilə yazılan əsər təqribən 4232 beytdən ibarətdir. 169 vərəqli nüsxənin ölçüləri 10.09×21.03 cm olub hər səhifədəki sətir sayı 13-dür. Mətn 1b-169a arasındadır. Kağızı noxud rəngində və şlaxtlənmişdir. Cild rəngi boz olan nüsxənin üzərində 2611 rəqəmi yazılıdır.

Başlıqlar qırmızı mürəkkəblə və fars dilində yazılmışdır. Bu da “Başlıqlarda işlədılən bir növ qırmızı rəng vardır ki, o da ancaq II Bəyazid vaxtına qədər istifadə edilmişdir,” fikrini təsdiqləyir. Çakəri əsərini bitirdiyi tarixi (1494-1495 ilini) bu beytdə verir:

“Bu nəzm oldu tarixi-müqərrər

Nəzərdə hərfi-z ey mah-mənzər”

Məsnəvi v.1b-də “Bismilləhırrəhmənırahim” və “İlahi naməyə çün qıldım ağaz/ Qanad vir ki idəm çün murğ pərvaz” beyti ilə başlayıb v.169a-dakı “Tamam həzəl-kitab hicr şəhri-şaban/ Sənə xəmsü sittinü sittə miətən” beyti ilə bitir. Bu, eyni zamanda əsərin istinsax tarixidir (şaban 965/ may-ıyun 1558).

Təliq xətti ilə yazılan nüsxə, bütövlükdə, hərəkəsiz yazılmışdır. Ancaq, demək olar, hər səhifədə bəzi söz və ya şəkılçılərin hərəkələndiyini görürük. Mətdə xətalı yazılmış bəzi sözlərin üstündən xətt çəkilmiş, üstündə, ya da səhifənin kənarında düzgün variantları verilmişdir.

Başlangıçda, Seyid Mahmudzadəyə aid bir mülkiyyət qeydi “Sahibi-Mustafa ibn Osman ibn Salman” adı, “Mazhari-lütfü-ilahi Mustafa” yazılan 3 və yalnız “Mustafa” hissəsi oxunan 2 böyük möhür vardır. Qeyddə bu məlumat yazılıdır: Həftə-gün-ay Min yüz qırx yeddi (1147) tarixində rəbiül-

əvvəlin yeddinci günü çəharşənbə ruhumuz diyarı-axərə fırar etmişdir. Dostlarımız, duada unutmayasız.

Min yüz qırx yeddinci il (1147) Rebiüləvvəlin yeddinci günü ki, yevmi-sülüsüdür. Ruhi-rəvanımız aşıyanı-təndən bə’dələsr səhrayı rahi olmuşdur.

Bunlardan başqa başlangıç səhifəsində bu müfrəd yer alır:

Zulmet u hicrile şəbdən seçmezler ruzi

Böyle eyyâm-ı ғamın böyle olur nevrûzi

Tekstoloji araşdırma nəticəsində Çakəri Sinanın yeganə nüsxə olan “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində fonetik, eləcə də leksik dəyişmələri, söz birləşmələri və misralardakı yer dəyişikliyi və s. kimi təsbitlər ortaya çıxardıq.

Mətdə qrafik variantlar, fonetik baxımdan səsdəyişmələri, oğuz türkcəsi üçün xarakterik səşəşlənmələri, ən çox b-m, t-d, q-ğ-x şəkildədir. Aşağıdakı misallarla tarixi “b-m” dəyişikliyinə şahidi oluruq:

Benem bir kul ki sensin bana Sultan

Benem âsi ki sensin bana Rahmân

Menem bîzâr kalmış kûh-i ғamda

Yürürem şöyle sahrâ-yı sitemde

“t-d” dəyişmələrinə “tutar-dutar, tolar-dolar, turdı-durdu” və s. misallarla daha çox misra başlarında rast gəlirik:

Geçer âşık rızasından hemândem

Tutar ma’şûk emrin şâd-ı hürrem

Əlyazmada misra və beytlərin qarışıq yazılması, yerlərinin dəyişdirilməsi halları da diqqəti cəlb edir. Bu dəyişikliklər mötərizə içində ya da çarpaz xəttlə qeyd edilmişdir.

Türklər islam dininin qəbulundan sonra uzun müddət (XI əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinədək) ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. Türkdilli yazılarda “sağır nun” adlanan diaqraf da bu qrafikaya əlavə edilmişdir. Bu gün dillərimizin fonetik tərkibində zəifləyib yox olan “sağır nun”un adıgedən əsərdə müxtəlif şəkillərinə rast gəlmək mümkündür.

Məsnəvinin orfoqrafiyası dövrünə uyğundur, müasir dil baxımından arxaikdir. Məsələn, şair bəzən “kimi” ədatını “bigi” şəkildə işlətmişdir:

Cemâli gonça gibi tâze vü ter

Libâsın nev giyerdi tâze dilber

Əsərdə şəkılçı, bağlayıcı və qoşmalar sözlərə bitişik ya da ayrı yazılır.

Nitekim sana benzer yok Hüdâvend

Bulunmaz cürm-ile bir bana mânend
beytinde “cürmile” ilə qoşması sözə bitişik yazılmışdır.

Yenə eyni şəkildə:

Semâyə zînet eyler encüm-ile
Şeref virir zemîne merdüm-ile

beytində də “əncüm” və “mərdüm” sözləri ilə qoşması bitişik yazılmışdır.

Aşağıda da *idi* hissəciyinin bitişik yazılışına (şəkilçiləşmiş) misal verilmişdir:

Toğaldan tâ ölünce ‘âşık-idi
Degül kâzib yolunda sâdik-di

Orta əsrlərdən bəri yazılı abidələrin sonrakı nəsillərə ötürülməsində katib və xəttatların rolu böyük olmuşdur. Bu fədakar insanlar bəşəriyyətə əsrlərin arxasından dünənə əvəzsiz incilərini təqdim etmək kimi müqəddəs bir iş görmüşlər. Belə xeyirxah bir işlə məşğul ikən təsadüflər – düzgün oxumamaq, yadda saxlamamaq, orfoqrafik səhvlər, assimilyasiya, səsfərqləşməsi, ümumi yazı səhvləri və s. üzündən irəli gələn qüsurların olması mümkün, bəlkə də təbii sayılmalıdır.¹⁸

Əlyazma üzərindəki iş əsnasında Çakərinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin tekstoloji müqayisəsi, tədqiqi nəticəsində bu cür katib diqqətsizliyindən irəli gələn bir çox nöqtə, hərf və ya kəlmə xətalari təsbit edilmişdir. Beytlərdə qafiyələrin pozulması ən bariz səhvlərdəndir. Təsədüfi hallardan başqa, katiblərin düzgün oxumadığı hallar da var ki, bu da mənanın təhrifinə gətirib çıxartmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin “**Yusif və Züleyxa**” məsnəvisinin **sənətkarlıq xüsusiyyətləri**” adlanan ikinci yarımfaslı üç ayrı bənddən ibarət olub, birinci bənddə məsnəvinin “**Forma və məzmun məsələləri**” incələnilir. İkinci bənd əsərin “**Dil və üslub xüsusiyyətləri**”ndən ibarətdir. Üçüncü bənddə isə məsnəvidə bulunan “**Bədii təsvir vasitələri**” numunə beytlərlə birlikdə təhlil edilir.

Çakərinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi qədim Anadolu türkcəsi ilə yazılan ilk məsnəvilərdə çox istifadə edilən 11-li heca vəzninə oxşayan “məfə’ilün məfə’ilün fə’ulün” əruz qəlibi ilə yazılmışdır. Əsərdə bəzi yerlərdə vəzn axsamaları olmaqla yanaşı, Çakərinin vəzndən yaxşı istifadə

etdiyini demək mümkündür. Əsərdə beytin ahəngini zənginləşdirən imalələrə tez-tez rast gəlirik.

Çakəri klassik şeirdə çox rast gəlinən və vəzn xətası deyil, əksinə, məharət sayılan “ki” bağlayıcısı ilə ulamaya tez-tez müraciət etmişdir. Aşağıdakı beytdə bunun misallarını görürük:

Dilersen k’olasın ehl-i sa’adet
Gice gündüz Hüdâyə kıl ibadət”

Çakəri aşağıdakı beytdən görüldüyü kimi “var”, “yox” və s. türkcə sözlərdə də yeri gəldikcə məd tətbiq etmişdir:

Bilür halk ismüni bilmez nişânun
Mekânsız varsın yokdur mekânun

Həmahəngliyi təmin edən və misranın yadda qalmasını asanlaşdıran qafiyə Çakərinin “Yusif və Züleyxa” əsərində müxtəlif növləri ilə nəzəri cəlb edir. Şair qafiyənin zəngin, tam və yarımçıq növləri ilə yanaşı, cınaşlı qafiyədən məharətlə istifadə etmişdir

Çakəri də məsnəvisində əksəriyyəti türk mənşəli olmaqla, ərəb və fars mənşəli rədiflərə də yer vermişdir. Rədif kimi ən çox türk mənşəli sözlərdən istifadə etməsi Akünün “Divan şeirinin rədifləri ərəb və fars dilindəki sözlərdən çox türk dilindəki sözlərdən ibarətdir”¹⁹ dəyərləndirməsini təsdiq edir.

Müəyyən bir mövzunu işləyib ayrıca kitab halında yazılan məsnəvilərin özünəməxsus tərtibat qaydası vardır. Əksəriyyətlə, başda tövhid, münacat, Həzrəti Peyğəmbər və dörd Xəlifəyə yazılmış nətlər və kitabın təqdim edildiyi şəxs adına mədhiyyələr yer alır. Sonra “səbəbi-təlif” və ya “səbəbi-nəzmi-kitab” başlığı altında əsərin yazılış səbəbinin nəzmə çəkildiyi hissə gəlir. Bundan sonra əsl mövzunun işləndiyi “ağazı-dastan” adlanan əsas bölümə keçilir. Bu bölüm də müxtəlif başlıqlarla alt bölümlərə ayrılır. Başlıqlar, əsasən, fars dilində olur, lakin türk dilində də yazılanlar olmuşdur. Məsnəvinin sonunda əsərin bitdiyini göstərən “xətimə” bölümü yer alır. Bu bölümə şair kitabın hansı tarixdə və harada yazıldığı, adı, neçə beyt olduğu və s. kimi xüsulları qeyd edir.

Çakəri də “Yusif və Züleyxa”-sında məsnəvilərdəki bu klassik tərtibata, ümumilikdə əməl etmişdir. Əsərdə 73 bölüm başlığı olub hər biri qırmızı mürəkkəblə və fars dilində yazılmışdır. Əsər 19 beytdən ibarət münacatla

¹⁸ Musayeva A. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: Problemlər, araşdırmalar (tekstoloji-filoloji tədqiqat), Bakı: Nurlan, 2002, s. 179.

¹⁹ Akün Ö. Fk. “Divan Edebiyatı” Maddəsi, İslam Ansiklopedisi, c. 9. TDV. Yayınları, İstanbul, 1994, s. 403.

başlayır. Bu giriş bölümündən sonra əsər iki “tövhid”lə davam edir. Məsnəvinin sonrakı bölümü yenə bir “münacat”dır. Şair “münacat”ını:

Gözimi rüşen eyle tûtiyâdan
Ki ya’ni hâk-i pâ-y-i Mustafâ’dan
Selâm olsun ana idem tahiyyât
Verelim rûhuna her dem salavât

beytləri ilə bitirirək, sanki “nət” bölümünə də giriş etmişdir. “Nət”in ardınca “Meraciyə” bölümünün başlığı isə “Dər meracı-rəsulis-saqaleyn və fəxrud-dareyn və rəhməti-ələmiyan və məqsədi-qüdsiyan, “Və mə ərsəlnəkə illə rahmətən lil-ələmin”dir. “Meraciyə”dən sonra yer alan “Libası-fərağət puşidən və dər iqtibası-fəqri-müşayəət-kuşidən” başlıklı bölümün:

Dolaşdum ravzâyı ol demde kat kat
Umaram k’idesin mahşerde şefkat

misralarında məhşər günü şəfaət üçün yalvaddığını dilə gətirən Çakəri:

Bihamdillâh ki oldum ümmetindən
Ümîdim kesmezem ben şefkatinden

misraları ilə də Muhəmməd ümmətindən olduğu üçün bu yalvarışından ümidvar olduğunu qeyd edir.

Məsnəvi “Məvizə bərayı-aşıqani-Xoda azzə izzə və ismuhu alə” başlığı altında Haqq aşıqlərinə nəsihətlə davam edir. Bu bölümün ardınca gələn “mədhiyyə” bölümü Sultan II Bəyazid və oğlu Aləmşaha həsr edilmişdir.

Gözəllik və məhəbbətdən danışan hissənin ardınca məhəbbətin fəzilətindən və əsərin yazılma səbəbindən bəhs edilir. Məsnəvilərin ən mühüm bölümlərindən biri də əsərin yazılış səbəbinin dilə gətirildiyi “səbəbi-təlif” başlıklı hissədir. Çakərinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də “Taharri bəyanı-fəziləti-eşq cüstən hücceyi-ağazı-səbəbi-nəzmi-kitab be an peyvəstən” başlıklı bu bölümə əsərin yazılış səbəbi nəzmə çəkilmişdir. Şair “məhəbbətin fəzilətini araşdırmaq və əlavə olaraq kitabın səbəbi-nəzminin dəlilini izah etmək” şəklində tərcümə edilən 54 beytlik bu bölüme məhəbbətin fəzilətlərindən söz etməklə başlayır. Sonrakı beytlərdə Sultan II Bəyazidin oğlu Aləmşah ilə aralarında keçən söhbəti nəql edərək əsəri yazmasının səbəbini açıqlayır. Şairin dediyinə görə, bir gün Aləmşah atı ilə gəzməyə çıxır, Çakəri də onu müşayiət edir. Yolda peyğəmbərlərdən və Yusif qissəsindən söz düşür. Aləmşah Çakəridən bu mövzuda kitab yazmağını istəyir. Çakəri belə bir qabiliyyətinin olmaması barədə Aləmşaha üzrxahlıq etsə də onun əmrinə əməl etməyi qərar verir:

Diyeyin adına bir hōş hikāyet
Anılsun anın ilə tâ kıyāmet

Sorarsan âdını Sultân Alem-şâh

Dilervən her murâdın vire Allâh

Bundan sonra sözün fəzilətindən bəhs edən mənzumə gəlir. Bu bölümün ardınca Həzrəti Adəmin “misal” aləminə baxaraq Yusifin gözəlliyini görüb heyran oluşunu təsvir edən bölüm gəlir. Çakəri bundan sonra “Yusif və Züleyxa” hekayəsini nəzmə çəkər.

Hekayənin sonunda “Fələkdən şikayət!” O fələk ki, aləmləri əjdaha kimi halqavari sarıb və hər şey onun ixtiyarındadır, kimi yaralayır, kimi də zəhərləyər. Onun qabağında hamı acizdir, onunla nə vuruşmaq olar, nə də ondan qaçmaq olar”, “Mömin qardaş və bacılara öyüd-nəsihət vermək, elm, saleh əməl və ixlası tərifləmək və Allah dostlarını sevməyin fəzilətindən danışmaq” və “Nəfsə xitab etmək, təkəbbür və lovğalığa nəzarət etmək və daim xeyrxahlıq düşünmək barədə nəfsi tərbiyə etməyə dair” başlıklı bölümlər yer alır. Əsər, tamamlanma tarixinə şükür və nəzm sahibinin Allah təaladan üzr istədiyi “Xətimə” bölümü ilə nəticələnir.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslinin “Dil və üslub xüsusiyyətləri” adlanan ikinci bəndində məsnəvinin qədim Anadolu türkcəsinin dil xüsusiyyətlərini əks etdirən açıqlamalar öz əksini tapmışdır.

Əlimizdəki yeganə nüsxənin təlifindən çox sonra intinsax edilsə də, “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi qədim Anadolu türkcəsinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Məsələn, qədim Anadolu türkcəsində 3-cü şəxsin cəmini bildirən “onlar”ın “olar” şəklini də işlətmişdir:

Oların vasfi hadd u bî- kirândur
Refikî Mustafâ dimek hemândur

Qədim Anadolu türkcəsindəki mətnlərin fonetik baxımdan ən diqqət çəkən xüsusiyyəti sait ahənginin zəif olması, saitlərdə yuvarlaqlaşma meylinin olmasıdır. “Yusif və Züleyxa”da bu xüsusiyyətə malik sözlərdən bəziləri bunlardır: bunı, kəndü, yüridi və s.

Bunı söylerdi gerçi ol dilinden
Velîkin aşkı gitmezdi dilinden

Bu gün e saitli bir çox söz “Yusif və Züleyxa”da i saiti ilə işlənmişdir; it -et, di - de, vir - ver, yir - yer və s. kimi.

Dirîğ itmek ne dilerse sizden o cân
Dilin zülfi gibi itmek perîşân

“Yusif və Züleyxa”da felin əmr şəklində əski türkcədə və Azərbaycanda bəzi yerlərdə hələ işlədilən –gil xüsusi şəkilçisi ilə işlənmişdir: düşməgil, eyləgil, gözetgil, olgil, saxlagil, verməgil və s.

Ayakdan düşmegil sun dest-i lutfun
Revâdur kaldırırsa püşt-i lutfun

“Yusif və Züleyxa”da həmçinin qədim Anadolu türkcəsinə xas olan gələcək zaman şəkilçisi -ısar, -ıser-ə də rast gəlmək olur: olısar, söyləyisər, gidisərsən və s.

Yeg oldur kim bu sırrı gizleyesin
Bulısar yarın anı izleyesin

Üzərində çalışdığımız əsərdə keçmiş zamanın -ıb şəklində işlədilən nisbi keçmiş zamanı da yer almaqdadır: açubdur, alubdur, düşübdür, keçübdür, gidübdür, qılubdur, olubdur, salubdur, yazılıbdur və s.

Seni derd ü belâya kim salupdur
Düşündə kimse gönlünü alupdur

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Çakərinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi qədim Anadolu türkcəsinin və Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi baxımından dil tariximizdə böyük bir dəyərə sahibdir.

Çakərinin şeirlərində bu gün üçün arxaik sayılan, fəqət 15-ci əsr şeir dilimizi bütün təbiiliyi ilə əks edən sözlər mövcuddur. Həmin zamanlarda işlənən, daha sonra işləkliyini itirən, “Yusif və Züleyxa”da qarşımıza çıxan həmin sözlərdən bəziləri bunlardır: dürişmək, ivmək, əpsəm, diriğ, toğal, yeg və s.

Dürişdi gerçi şîrîn dâstâne
Benüm hod dâstânum Hüsrevâne

Folklora daxil olan atalar sözləri, məsələ, deyimlər, inanclar, nağıl motivləri və s. ünsürlər dilin bütün mənbələrindən maksimum səviyyədə yararlanı bilən şairlər üçün zəngin bir xəzinə mahiyyətindədir. Çakəri Sinan da bu zəngin xəzinədən şeirlərində istifadə etməyi bacaran şairlər – söz sərraflarındandır. Yazılı mənbələrdə XV əsrdən sonra “pənd” və “məsəl”, “zərbi-məsəl” terminləri ortaya çıxmış, bu istilahlər bu günkü “atalar sözü”nü əvəzində işlənmişdir. Çakəri də atalar sözləri vasitəsilə həyata baxışını, mənəvi-əxlaqi görüşlərini ifadə edərək onları yeri gəldikcə mətnin mündəricəsinə uyğun şəkildə yerləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Bəzi yerlərdə “məsəldür bu”, “söylənür əldə məsəldür ki”, “bu məsəl məşhurdur” kimi ifadələr də əlavə etmişdir. Məsələn:

Meseldür söylemiş bir merd-i âkıl
Güzeller sohbetinden şâd olur dil

beytində, şair gözəllərin söhbətindən könlün məsud və xoşbəxt olacağını deyir.

Deyimlər divan şeirinin söz varlığı içində atalar sözü kimi mühüm yer tuturlar. Divan şeirində bu gün işlədilən deyimlərlə yanaşı fərqli tərzdə ifa olunan deyimlər də vardır. Bunun əsas səbəbi deyimlərin şeir dilinə uyğunlaşdırması ilə bağlıdır. Örnək olaraq: *ağzı sulanmaq, ağı başına gəlmək, ağı getmək, and içmək, başa vurmaq, baş əymək, başıaçıq yalınayaq, bir ağızdan, can vermək, dəm vurmaq, dil uzatmaq, dilə düşmək, dilindən düşürmək, dili gəlməmək, əl vermək, könül almaq, könül vermək, gözü dəymək, qan ağlamaq, qan tökmək, qasını çatmaq, mənzil almaq, muradına çatmaq, söz açmaq* və s. göstərə bilərik.

İctimai həyatın mühüm hissəsi olan adət-ənənələr də Çakərinin “Yusif və Züleyxa”sında özünə yer tapmışdır. Məsələn, məğrib sultanının qızı Züleyxa evlilik çağına gəldikdə ətraf ölkələrin sultanları ənənəyə uyğun olaraq elçilər göndərərək sultan Tahmusun qızını istəyirlər. Qız istəməyə çox adamın və qiymətli hədiyyələrlə gəldiyi məsnəvidə yer alır.

Bilindi ki, xalq arasında yaygın olan müxtəlif inanclar daha çox folklorun maraq dairəsinə girir. Klassik şeirdə həmin inancların bir hissəsi din və sufizm, bir hissəsi də xalq mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Klassik şairlər də bəzi inancları şeirlərində müxtəlif şəkillərdə işləmiş, beləcə şeir dillərinə zənginlik qazandırmışlar.

Çakəri Sinan da istər din və sufizmə, istər xalq mədəniyyətinə aid müxtəlif inacları şeirində işləmişdir. Xüsusilə “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi müxtəlif inancları əks etdirən bir əsər mahiyyətindədir. Şairin şeirlərində yer alan inanclardan “göz dəyməsi” xüsusilə diqqəti çəkir. Bir-birinin ardınca gördüyü 3 yuxuda Yusifə vurulan Züleyxanın çəkdiyi əzab nəticəsində rəngi solur, bu halını görənlər ona göz dəydiyini düşünürlər. Şair bunu belə ifadə edir:

Kenizekler görürler benzi solmuş
Hemândem bild(i)ler bir dürlü olmuş
Velîkin bilmediler ne sebebdür
Sağ iken böyle olmak ne acebdür
Biri dir kim buna bed çeşm degmiş
Anun çün çenk gibi kaddin(i) egmiş

Qədim ədəbi mətnlərimiz, çox az xalqa nəsis olacaq dərəcədə zəngindir və hələ gün üzünə çıxmamış minlərlə mövzunu özündə saxlamaqdadır. Çakərinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi də qədim mədəniyyət, həyat tərz baxımından çox zəngin bir xəzinədir. Əsərin dili baxımından nəzərə çatdırmaq istədiyimiz bir məsələ də otta əsr Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsidir.

XV əsr şairlərindən Çakəri də həmin dövrlərin bir sıra şairi kimi istər “Divan”ında istərsə də “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində *azad, bazar, cavan, dayə, qənd, xumar, kəviz, mehriban, məsəl, mənzil, mismar, müğənni, növbə, rövşən, sübh, şam, şirin, yoldaş, gözləmək, qalmışam, şad olmaq, yad olmaq, sağ, yumaq* və s. kimi Azərbaycan dilində işlədilən söz və söz birləşmələrindən geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Şeirlərində Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini əks olunan şairin, burada yalnız “Yusif və Züleyxa” məsnəvisindəki söz varlığını araşdırıb Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsində işlədilən kəlmələri arasında müqayisə etdikdə aşağıdakı kimi təsnifat əldə etmək mümkündür:

a. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində bu gün də işlədilən sözlər: *Əks, baş, cəhd, dərya, tikan, düriüst, əsirgəmək, fikir, gərək, könül, xidmət, nemət, var, yox* və s.

Deniz bir katre(çe)dür himmetinde
Kemer bağlandı gerdün hizmetinde

b. Türkiyə türkcəsində işlədilən, ancaq Azərbaycanda çox az istifadə edilən sözlər. *Anlamaq, əndişə, dinləmək, kəndi, uyqu, yarın* və s.

Sen oldun mazhar-i Hak dinle benden
Hudâ hergiz degül dūr anla senden

Yaxud,

Yüzün mir'ât-i dehre göstərir ol
Eger anlar isen idrâke var yol

c. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkcəsində unudulan sözlər: *ansuz, ayıtmaq, ayruq, bigi, dün (gecə), düş, ilətmək, irmək, qaçan, ol, qamu, qanda, qandan, qanı, kəndüzi, özgə, uçmağ, yek* və s.

Şu resme oldı gönlin ol dilârâm
Ki ansuz eylemezdi bir dem ârâm

Aytdı Sâni'in ben san'atıyam
Anun emriyle Mısır'un devletiyem

d. Azərbaycanda bu gün də istifadə edilən, lakin Türkiyə türkcəsində istifadədən çıxmış söz və söz birləşmələri. *Azad, bazar, bəndə, böhtan atmaq, büt, cavan, dayə, əl vurmaq, qənd, güləb, Xuda, kəviz, kəvizək, məhəbbət, mehriban, məsəl, mənzil, mehman, müğənni, müşkül, nadan, növbə, od, rövşən, səhər, sınıq, sübh, şam, şirin, təam, durmaq, yaxşılıq, yaxıb-yandırmaq, yoldaş, yuxu* və s.

Çakərinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində *axşam, bazar, bəndə, cavan, dayə, qənd, güləb, kəviz, məhəbbət, mehriban, mənzil, mehman, müğənni, növbə, od, səhər, sübh, şirin, yuxu* kimi bu gün də Azərbaycan türkcəsində var olan sözlərin işləndiyi beytlərdən bəziləri aşağıdakılardır:

Meger bir gece ol ehl-i sa'adet
Yuhuya vardı eyler iken ibâdet

Düketdi növbətin Leyli vü Mecnûn
Çalınsun növbətim 'aşkile her gün

Aşağıda verilən beytlər isə Çakərinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində Azərbaycan dilindəki şəxs şəkilçilərindən I şəxsin təkini bildirən “-am, -əm” şəkilçisini necə işlətdiyini göstərir:

Muhammed ümmətinün kemteriyem
Bihamdillâh k'oların çakeriyem

Çakəridə aşağıdakı beytlərdən görüldüyü kimi, Osmanlı türkcəsində getdikcə unudulmuş olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilində son zamanlara qədər istifadə edilən qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxsdəki inkarını da işlənməmişdir:

Benem ol mûr-i vasfın bahrine ğark
Kılamazam sağımdan solu fark

Azərbaycan dilində nisbi keçmiş zamanın II və III şəxslərdə -ib,-ib,-ub,-üb şəkilçisi ilə düzələn variantı da Çakərinin şeirlərində yer almaqdadır:

Gül-i surhun görürem zerd olupdur,
Demi germün bilürem serd olupdur

Çakərinin şeirlərində rast gəldiyimiz azad olmaq, bazar eyləmək, cəhd eyləmək, cəng etmək, əl vurmaq, qəm yemək, gözləmək, incinmək, nuş eyləmək, sual eyləmək, şad olmaq, şad eyləmək, yumaq, papağını göyə atmaq və s. Azərbaycan dilində bu gün də işlənən feil və deyimlərdir.

Çakəri şeirlərində isim və fellərlə yanaşı bəli, bəs, həmişə, öz, sınıq və s. əvəzlilik, sifət, zərf və ədatlara da yer vermişdir:

Belî birbirinden renk alır gül
Kılır feryâdunla bîçâre bülbul
Demidür derdime dermân eyle
Bu müşkil işümi âsân eyle

Təzkirələrdə fəzilət əhli və bəlağətli söz söyləmə bacarığı olduğu qeyd edilən, divan şeirinin mədəniyyəti ilə yetişən Çakəri Sinan olduqca zəngin poetik fikirlərə sahibdir. Şairin “Divan”ında “şeir və söz” məzmunlu beytlər olduğu kimi, “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də onun poetikasını əks etdirən onlarla beyt yer almaqdadır. Xüsusilə məsnəvinin bir hissəsindən ibarət “söz” haqqında 16 beytlik müstəqil hissə diqqəti cəlb edir.

Çakərinin “şeir və söz” haqqındakı ümumi fikirləri ilə yanaşı, şəxsən öz şairliyi və şeirləri haqqında da dəyərləndirmələri olmuşdur. Şeirinin daim dillərdə söylənməyə layiq olduğunu düşünən şairin bunu özünün

kamil bir şair olması ilə əlaqələndirməsini buna sübutdur. Şeirlərinin daim aşıqlar tərəfindən oxunacağı fikrində olan şair adının oxucuları tərəfindən daim xeyir - dua ilə yad edilməsi arzusundadır.

Çakərinin öz şeirinə yanaşması yuxarıda sözügedən maddələrlə bitmir. Onun – başda fars ədəbiyyatının böyük şairləri olmaqla – klassik ədəbiyyatın ustad şairlərinin şeirləri ilə şeirlərini müqayisə etməsi və beləcə şairlik qüdrətini ortaya çıxarmaq məqsədini güdməsi Çakəri Sinan poetikasını müəyyən etmədə mühüm faktordur.

Digər divan şairləri kimi Çakərinin də şeirlərində şeir (nəzm), söz (kəlam-suxən), qələm (hamə), yazı, xətt, misra, beyt, qəzəl, fəsaht və s. kimi şeir sənətini ifadə edən bir çox qavram yer almaqdadır.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslinin **“Bədii təsvir və ifadə vasitələri.”** adlanan üçüncü bəndində şairin təşbeh, metafora, iqtibas, təlmih, hüsnü-təlil kimi bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə etdiyi nümunələrlə göstərilir.

Nəticə olaraq Çakəri duyğu və düşüncələrini nəzmə çəkərkən klassik şeirin bütün ənənəvi vasitələrinə müraciət etmiş, “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində təşbeh, istiarə, təşxis, tevriyyə, eyham, istifham, tənəsüb, leffü nəşr, təzad, mübaliğə, təcahüli-arif, hüsnü-təlil, iqtibas, təlmih, irsalı-məsəl, cinas və s. bədii təsvir və ifadə vasitələrinin gözəl nümunələrini vermişdir.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqatdan əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları aşağıdakı tezis, konfrans və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. XV əsrə qədər Türk ədəbiyyatında yazılmış əsas “Yusif və Züleyxa” mənzumələri/ Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal, Bakı, Azərbaycan, 2010, №1(72), səh. 165-168.
2. Çakəri Sinanın həyatı, yaradıcılığı və əsərləri–AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Şərq Filologiyası məsələləri, Bakı, Azərbaycan, 2010, 5-ci buraxılış, səh. 425-435.
3. Sultan II Bəyazid dövründə Türk poeziyası və Çakəri Sinan Bəy – Pedaqoji Universitet Xəbərləri Humanitar elmlər bölməsi, Bakı, Azərbaycan, № 6, 2010, səh. 100-107.
4. Klasik Türk Şiiri'nde Hz. Yusuf Küssası'na Yapılan Telmihler / Qafqaz Universiteti, “Journal of Qafqaz University”, An International Journal, Philology and Pedagogy, Bakı, Azərbaycan, Number 31, 2011, səh. 21-39.

5. Çakəri Sinana təsir edən başlıca şairlər – Azərbaycan MEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya Məsələləri, Bakı, Azərbaycan, 2012, № 2, səh. 410-423.
6. Seyyid Azim Şirvani'nin Çocuklara Yönelik İlmî Faaliyetleri / Qafqaz Universiteti, Türk Xalqları Ədəbiyyatı (II) Beynəlxalq Uşaq Ədəbiyyatı Konqresi Materialları, 2-ci kitab, Bakı, Azərbaycan, 13-15 noyabr 2008, səh. 755–761.
7. 19. Yüzyıl Klâsik Türk Edebiyatı'nın Fransa'daki Genç Siması / Qafqaz Universiteti, Gənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransı Tezislər, Bakı, Azərbaycan, 06-07 may 2010, səh. 487.
8. Çakəri Sinanın şeirlərində fars ədəbiyyatının təsiri / AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Müasir Şərqşünaslığın Aktual Problemləri Beynəlxalq Konfransın Materialları, Bakı, Azərbaycan, 1-2 iyun 2011, səh. 139-140.
9. Fransız Şairi Şarl Verne'nin Hayatında Türk Dilinin Yeri Ve Önemi / International Burch University, 1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics (FLTAL'11), Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, 5-7 may 2011, № 9, səh. 1100–1106.
10. Çakəri Sinan'ın Şiirlerinde Azerbaycan Türkçesi/ Azərbaycan dünya ədəbiyyatında beynəlxalq simpoziumun materialları, 27-29 may 2011, Xəzər universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2012, səh. 376-386.
11. Çakəri Sinan Bey ve Poetikası Üzerine Değerlendirmeler / Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Prof.Dr. Mehmed ÇAVUŞOĞLU anısına) Ordu Üniversitesi, Ordu, 10-12 Mayıs 2012, s. 1050-1065.
12. Çakəri Sinan ve “Yûsuf u Züleyhâ” Mesnevîsi / Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (The Journal of Turkish Language and Literature Studies), Hakemli Dergi, İstanbul, Cild: 3, Sayı: 6, 2012, s. 79-118.
13. Şeyhî'nin Har-nâme'sine Çocuk Edebiyatı Açısından Bir Bakış / Qafqaz Universiteti, Türk Xalqları Uşaq Ədəbiyyatı Konqresi, Tezislər, Bakı, Azərbaycan, 11-13 oktyabr, səh. 56.
14. Nizâmî Gencevî'nin Hamsesi'nde Tevhidler / İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumu-1 / Sütun Yayınları, 2012, İzmir, s. 411-436.
15. Nizâmî Gencevî'nin Hamsesi'nde Münâcâtlar, Qafqaz Universiteti, “Journal of Qafqaz University”, An International Journal, Philology and Pedagogy, Bakı, Azərbaycan, (məqalə çapdadır)

Setter A.Durmaz

THE PHILOLOGICAL AND TEXTUALOGICAL STUDY OF CHAKERI SINAN'S MASNAWI "YUSUF AND ZULEYKHA"

SUMMARY

The dissertation is devoted to the philological textualogical study of the Masnawi (Rhyming Couplets of Profound Spiritual Meaning) "Yusuf and Zuleykha" - a theme created in the 2nd half of the XV century and so far not worked out in the Turkic literature.

The XV -century poet Chakeri Sinan's literary environment, his life, literary activity, religion and the story of "Yusuf" in literary sources, especially the textualogical and philological study of the Masnawi "Yusuf and Zuleykha" constitute the main areas of study here. The main subject of the work is the manuscript of Chakeri's "Yusuf and Zuleykha".

The dissertation consists of Introduction, three chapters, Conclusion and suggested bibliography. The Introduction provides information on the urgency of the theme, the subject matter of the research, its scientific novelty, the goal and guidelines, theoretical and methodological basis, history and sources of the research, its theoretical and practical significance, approbation and structure.

The 1st chapter is called "Chakeri's Literary Environment, Life and Literary Activity". This chapter focuses on the poet's literary environment, life and literary creativity alongside with the memoirs in the frames of criticism and analysis on the basis of scientific and literary sources.

The 2nd chapter called "The Story of Yusuf in Religious and Literary Sources" consists of 3 subdivisions. The 1st subdivision studies "The story of Yusuf" in "The Old Testament" and "The Gospels" and the 2nd subdivision - in "The Holy Koran", with their reviews and also reflecting their common and distinctive features. The 3rd subdivision presents the story of "Yusuf and Zuleykha" written in Turkish and Azerbaijani literature, and provides comparative information on each of them.

The 3rd chapter called "The Study of Chakeri Sinan's" Masnawi "Yusuf and Zuleykha" from the Perspective of Textual Studies" consists of 2 subdivisions. The 1st subdivision studies the manuscript of Chakeri's work "Yusuf and Zuleykha" from textological point of view, and the 2nd subdivision gives the explanation of the form, content, linguistic, stylistic features, literary devices and expressive means of the Masnawi in the frames of its artistic features on the basis of examples.

The Conclusion includes the obtained scientific thoughts and recommendations. The dissertation is accomplished with the Bibliography.

Саттар Али кызы Дурмаз

ФИЛОЛОГИЧЕСКО- ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МЕСНЕВИ ЧАКЕРИ СИНАНА "ЮСИФ И ЗУЛЕЙХА"

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена теме, не разрабатывавшейся до сих пор в истории литературы тюркских народов – филологическо-текстологическому исследованию месневи Чакери Синана «Юсиф и Зулейха», относящемуся ко второй половине XV века.

В нашем распоряжении имеется всего лишь два произведения Чакери Синана, находившегося под покровительством султана Баязида II, одно из которых – это его «Диван», а второе – месневи «Юсиф и Зулейха».

Основным объектом исследования является литературная атмосфера того периода, в который жил поэт XV века Чакери, его жизнь, творчество, притча о Юсуфе в религиозных и литературных источниках и, в особенности, филологическо-текстологическое исследование месневи «Юсиф и Зулейха». Основным объектом исследования явилась рукопись месневи Чакери «Юсиф и Зулейха».

Диссертационная работа состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Во Введении представлена информация об актуальности темы, объекте исследования, научной новизне, целях и задачах, теоретико-методологических основах, исторической и источниковой базе, научно-практической значимости, апробации и структуре исследования.

I глава озаглавлена «Литературная атмосфера времён Чакери Синана, его жизнь и творчество». В этой главе, с опорой на научно-литературные источники и мемуары, представлен обзор того периода и литературной среды, в которой жил поэт, а также проделан критический анализ его жизни и творчества.

II глава – «Притча о Юсуфе в религиозных и литературных источниках» – состоит из трёх параграфов. В первом параграфе исследуется притча о Юсуфе в Торе и Библии, во втором параграфе та же притча – в контексте Корана, дан их обзор, и проанализированы сходные и отличительные особенности. В третьем параграфе рассмотрены месневи «Юсиф и Зулейха» в литературах Турции и Азербайджана, представлен сравнительный анализ каждой из них.

III глава – «Исследование месневи Чакери Синана «Юсиф и Зулейха» в контексте текстологии», состоит из двух параграфов. В первом параграфе проводится текстологический анализ рукописи произведения Чакери Синана «Юсиф и Зулейха». Во втором параграфе на конкретных примерах разъяснены форма, содержание, язык, стилистические особенности и средства художественного воздействия, в контексте художественных особенностей месневи. В Заключении нашли своё отражение результаты и научные выводы исследования.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ им. Акад. З.М.БУНИЯТОВА**

На правах рукописи

САТТАР АЛИ кызы ДУРМАЗ

**ФИЛОЛОГИЧЕСКО- ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ МЕСНЕВИ ЧАКЕРИ СИНАНА
"ЮСИФ И ЗУЛЕЙХА"**

5717.01 - Литература тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии

БАКУ-2013